

IKKINCHI JAHON URISHIDA O'ZBEKISTON SANOAT QURILISHI MAYDONCHASIGA AYLANISHI

Umarov Ismoiljon Olimjonovich

Farg'ona davlat universiteti harbiy ta'lim fakulteti o'qituvchisi

Annotatsiya: *mazkur maqolada ikkinchi jahon urishida o'zbekiston sanoat qurilishi maydonchasiga aylanishi haqidagi izlanishlar va Mudofaa ahamiyatiga ega bo'lgan og'ir sanoat korxonalarining katta qismi g'arbiy hududlarda joylashganligi, urush yillarida o'zbek ziyolilarining minglab namoyondalari frontga safarbar qilinganligi bayon etilgan.*

Kalit so'zlar: *Mudofaa, o'zbek, ziyolilar, urush, harbiy, harbiy, front, Gitler, Stalin, bolshevistik, ikkinchi jahon urushi, ulug' vatan urushi, qizil armiya.*

KIRISH

Sovet ittifoqi g'arbidagi ko'pgina katta sanoat va qishloq xo'jaligi rayonlarining fashistlar tomonidan bosib olinganligi mamlakat xalq xo'jaligini og'ir ahvolga solib qo'ydi. Chunki bu hududlarda SSSR aholisining 40% i yashar, temirning 68% i, po'latning 58% i, alyuminiyning 60% i, ko'mirning 63% i, bug'doyning 38% ini shu yerlar berar edi. Mudofaa ahamiyatiga ega bo'lgan og'ir sanoat korxonalarining katta qismi g'arbiy hududlarda joylashgan edi. Urush boshidagi bunday katta yo'qotishning o'rnini qoplash va dushman ustidan g'alabani ta'minlaydigan sanoat ishlab chiqarishini yo'lga qo'yish o'sha davrdagi dolzarb vazifa bo'lib qolgan edi. Bu vazifani bajarish uchun urush boshida amalga oshirilgan tadbirlar haqida ma'ruzamiz boshida aytib o'tgan edik. 1941 yilning yoziga kelib xalq xo'jaligini qayta qurib, uni harbiy izga o'tkazish O'zbekistonda asosan oxiriga yetkazilgan edi. 1942 yili yalpi sanoat mahsulotini ishlab chiqarish ikki barobar ko'paydi, 1943 yilda yesa sanoatning respublika xalq xo'jaligidagi salmog'i 75% gacha ortdi. Harbiy ishlab chiqarish quvvatlarini oshirib borish zarurlari sanoat qurilishini tobora ko'paytirishni talab qilar edi. O'zbekistondagi industrial rivojlanish yelektr yenergiya ishlab chiqarishni keskin ravishda oshirishni talab qildi. Elektr stansiyalar qurilishiga 1941 yilda 1 mlrd so'm ajratilgan bo'lsada, mablag' yetishmasligi sababli qurilish ishlari hashar yo'li bilan amalga oshirildi. Hammasi bo'lib yetti yirik yelektrostansiyasi, jumladan Salor va Farhod GESlari barpo yetildi. Shu yillardagi O'zbekiston og'ir sanoati rivojlanishining asosiy yo'nalishlari yenergetika, mashinasozlikdan tashqari qora va rangli metallurgiya, ko'mir bazasini vujudga keltirish, kimyo sanoati tarmoqlarini yuksaltirishdan iborat bo'ldi. Respublika sanoat qurilishi maydonchasiga aylandi. Bekobodda metallurgiya zavodi, Lyangarda molibden fabrikasi qurilib, Chirchiq yelektrokimyo kombinatining ikkinchi navbati ishga tushirildi. Respublikada urush yillari hammasi bo'lib 280 ta yangi sanoat korxonalari barpo yetildi. Toshkent mamlakatning yeng yirik sanoat markazlaridan biriga aylandi. Shu davr mobaynida respublika sanoati quvvati 2 marta, neft ishlab chiqarish 4 marta, ko'mir ishlab chiqarish 30 marta, ximiya sanoati 7,5 barobar, mashinasozlik 13,4 marta, metallni qayta ishlash 4,5 marta ko'paydi. Respublikada sanoatni yuksaltirish sohasida amalga oshirilgan tadbirlarning barchasi ma'muriy - buyruqbozlik usulini qo'llash yo'li bilan bajarildi. Mavjud imkoniyatlar, resurslar kishilarning jismoniy-ruhiy

holati hisobga olinmasligi oddiy holat edi. Odamlar holdan to'yguncha ishlashga majbur qilinar edi. Lekin hamma ham haddan tashqari zo'riqib ishlashga bardosh berolmasdi, ba'zilar holdan toyib halok bo'lishardi. Uzoq masofalardan ishga qatnovchilar uchun transport yo'q edi. Kiyim-bosh, poyabzal yetishmasdi, iste'mol qilinadigan oziq-ovqat ham bir holatda edi. Sanoat ob'yektlari majburiy ravishda ishga tushirildi, sexlardagi stanoklar, devorlarni tiklash bilan bir vaqtda o'rnatildi, hatto tomi yo'q binolarda ham mahsulotlar ishlab chiqarildi, havo yesa nihoyatda sovuq edi, malakali ishchilar o'rnida yendigina o'qishni tamomlagan o'smirlar va xotin-qizlar ishlardi, ishlab chiqarish sifati talab darajasida bo'lmasdi. Ochlik va nihoyatda charchab-toliqishdan sillasi qurishiga qaramasdan sanoat xodimlari frontni qurol-yarog', jangovor texnika, moddiy resurslar bilan ta'minlash uchun bor imkoniyatlarini ishga solardilar.

ASOSIY QISM

SSSR Germaniya ustidan qurollanish poygasida yutib chiqqanligida mamlakat mehnatkashlarining, jumladan o'zbekistonliklarning fidokorona mehnati hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ldi. O'zbekiston sanoati urush davomida frontga 2100 ta samolyot, 17342 ta aviamotor, 2318 ming dona aviabomba, 17100 ta minomyot, 4500 birlikdan iborat minalarni yo'q qiluvchi qurol, 60 mingga yaqin harbiy kimyoviy apparatura, 22 mln dona mina va 500 ming dona snaryad, 3 mln radiolampa, 300 mingta parashyut 5 ta bronepoyezd, 18 ta sanitar poyezdi, 2200 ta ko'chma oshxona 7518,8 mingta gimnasterka, 2636,7 mingta paxtali nimcha, 2861,5 mingta armiya yetigi yetkazib berdilar.

Fashistlar Germaniyasi ustidan qozonilgan g'alabada O'zbekiston qishloq xo'jaligi mehnatkashlarining ham katta hissalar bor. Qishloq xo'jaligi oldida front va front ortini oziq-ovqat mahsulotlari bilan, sanoatni xom ashyo bilan yetarli darajada ta'minlashdek g'oyat qiyin vazifa turar edi. Buning uchun agrar ishlab chiqarishni g'oyat qisqa muddat ichida, butun xalq xo'jaligi kabi, harbiy izga o'tkazish, qishloqdagi barcha moddiy resurslarni safarbar yetish, texnika yekinlari, don, kartoshka va sabzavotlar yekishni ko'paytirish, chorvachilik mahsuldorligini, qishloq xo'jalik ishlab chiqarish samaradorligini oshirish lozim edi. Bu vazifalarni hal qilish bir qator omillar tufayli murakkablashib ketgan edi. Birinchidan, shu davrga kelib markaz olib borgan siyosat natijasida paxta yakka hokimligi qaror topganligi qishloq xo'jaligi boshqa sohalarining rivojlanishini birmuncha qiyinlashtirdi. Chunki ajdodlar to'plagan tajriba unutila boshlagan edi. Buning ustiga Markaz O'zbekiston oldiga oziq-ovqat bilan ta'minlash vazifasini qo'yarkan, paxta maydonlarini kamaytirmaslikni ham talab qildi. Chunki paxta mudofaa sanoati uchun g'oyat muhim xom ashyo hisoblanar edi.

Ikkinchidan, butun mamlakat miqyosida sanoat harbiy izga ko'chirilganligi sababli, traktorlar, seyalkalar, yuk mashinalari va boshqa uskunalar bilan qishloq xo'jaligini ta'minlash to'xtatildi. Yonilg'i, yehtiyot qismlar olib kelinishi keskin kamaytirildi. Natijada agrar sohaning moddiy texnika bazasi zaiflashdi qo'l mehnatining ulushi oshdi va ot ulov bilan bajariladigan ishlar hajmi ko'paydi. Uchinchidan, malakali kadrlar va qishloq aholisining mehnatga yaroqli asosiy qismi frontga safarbar yetildi. Bundan tashqari 155 mingdan ortiq o'zbekistonliklar mehnat batalonlariga jalb qilindilar. Buning oqibatida 1945 yilga kelib qishloqdagi mehnatkash dehqonlar soni 40% ga kamaydi. Ayniqsa mexanizatorlar soni keskin qisqardi. Ularning soni urush boshida 27888 kishini tashkil qilgan bo'lsa, 1942 yilga kelib 2775 kishiga

tushib qoldi. Ishlab chiqarishga xotin-qizlar, keksalar, o'smirlar jalb qilindi. Mehnat intizomini mustahkamlashga qaratilgan haddan ziyod keskin choralar ko'rildi. Rejalashtirilgan mehnat kunini bajarmaganlar sudga berilar edi. Biroq, qishloq mehnatkashlarining tabiati bunday qattiq choralarni talab qilmas edi. Ular, qalb amri, or-nomus dav'ati bilan frontga umumxalq yordamini ko'rsatish harakatiga qo'shildilar. Paxta tayyorlash rejasi 1941 yilda 1940 yildagiga nisbatan 45 kun oldin bajarildi va davlatga 1,6 mln tonna paxta topshirildi. G'alla va boshqa oziq-ovqat yekinlarini yekishni kengaytirish zarurati yangi yer maydonlarini o'zlashtirishni talab qildi. 1941 yilning bahoridayoq 220,5 ming gektar yangi hosildor yerlar o'zlashtirildi.

Respublika irrigatsiya qurilishi yuksak sur'atlar bilan davom yetdi. Shimoliy Farg'ona, Shimoliy Toshkent, Yuqori Chirchiq, So'x-Shohimardon, Uchqo'rg'on kanallari, Rudasoy, Kosonsoy suv omborlari qurildi. Natijada faqat 1942-1943 yillar mobaynida 546 ming gektar yer o'zlashtirildi. Respublikada qand lavlagi, zig'ir, kanop, makkajo'xori, kunjut kabi yekinlar yekishga ye'tibor kuchaydi. Respublika SSSR da yetishtirilayotgan qand lavlagining 25 % ini ishlab chiqara boshladi. Qishloq xo'jaligi yekin maydonlari strukturasi ham birmuncha o'zgardi. Urushgacha yekin maydonlarining 90 % ida paxta yekilgan bo'lsa, urush yillarida bu ko'rsatkich ancha kamaydi. Masalan, Farg'ona viloyatida paxta maydoni 51 % ga tushirildi.

Urushga safarbar qilingan O'zbekistonlik jangchilarning umumiy tarkibidan 263005 kishi halok bo'lgan, 132670 kishi bedarak yo'qolgan, 60452 vatandoshimiz nogiron bo'lib qolgan. Bu raqamlar bosqinchilarga qarshi jang qilgan o'zbekistonliklarning 27,6%i qurbon bo'lganligidan yoki bedarak yo'qolganligidan dalolat beradi. Urushga safarbar qilinganlarning bunchalik katta qismining yo'qotilishi ko'p jihatdan kommunistik rahbariyat, avvalo Stalinning yo'l qo'ygan jinoiy xato, kamchiliklari oqibatida sodir bo'ldi. Birinchidan, armiyadagi ommaviy qatag'onlar sovet qurolli kuchlarining jangovar qobiliyatiga halokatli zarbalar bergan edi. Faqat 1937 yilning mayidan sentyabrigacha 40 mingga yaqin polk, diviziya, korpus, brigada, harbiy okruglarga qo'mondonlik qilayotgan, shtablarga rahbarlik qilayotgan zobitlar qatag'on qilingan edi. Natijada qo'mondonlik tarkibining kasbiy tayyorgarligi darajasi nihoyatda pasayib ketgan edi va buning oqibatida urush boshida katta qurbonlar berilgan edi. Qatag'onlar keyingi yillarda ham davom yettirildi. Hatto 1941 yilda urush boshlangandan keyin ham bir guruh tajribali diviziya, korpus, armiya va front qo'mondonlari qamoqqa olinib otib tashlangan edilar.

1942-1943 yillar davomida o'zbek jangchilari Don daryosi bo'yidagi, Stalingrad ostonalaridagi va Kursk yonidagi janglarda ishtirok yetdilar. Masalan, Stalingrad uchun bo'lgan janglarda minamyotchilar rotasi komandiri M. Rustamov avgust oyida ikki hafta ichida 150 ta soldat va zobitni qirib tashladi va 20 ta yuk mashinasini yakson qildi. 1943 yil iyulida Oryol yaqinidagi Zolotaryovka qishlog'i uchun bo'lgan jangda farg'onalik Ahmadjon Shukurov 110 nafar fashistni yo'q qilib, 15 tasini asir oldi. Bu jasorati uchun unga Qahramon unvoni berildi. Dnepr uchun olib borilgan janglarda yesa qahramonlik ko'rsatgani uchun 26 o'zbek yigitiga Qahramon unvoni berildi.

O'zbekiston vakillari partizanlar harakatida ham fidoiylik bilan ishtirok yetdilar. Qahramon unvoni bilan taqdirlangan Mamadali Topiboldiyev nomi Belorussiyada juda mashhur. U 67 ta dushman soldat va zobitni yo'q qilib, 180 tasini asirga olgan edi.

Mutaxassislarning fikriga ko'ra Yugoslaviyadagi harbiy va partizan tuzilmalarida 6100 ta sovet fuqarosi qatnashgan. Ularning 260 tasi o'zbekistonliklar edi. Yevropani fashistlar zulmidan qutqarish uchun bo'lgan janglarda ham o'zbekistonliklar katta jasorat ko'rsatishgan. 1945 yil aprelida Kenigsberg shahrini qo'lga kiritishdagi ishtiroki uchun 5140 o'zbekistonlik jangchiga jangovar orden va medallar berildi. Gdansk shahri uchun bo'lgan janglarda birinchi o'zbek generali Sobir Rahimov qahramonlarcha halok bo'ldi. Ikkinchi jahon urushi yillarida mardlik va jasorat ko'rsatgani uchun 110 ming o'zbekistonlik jangchi orden va medallar bilan mukofatlandi, 338 kishiga Qahramon unvoni berildi, 82 nafar jangchi uchala darajali shuhrat ordeniga sazovor bo'ldi. Afsuski Stalincha rahbariyat Vatan himoyachilarining barchasiga birday iltifot ko'rsatmadi. O'n minglab mard jangchilar hech bir gunohsiz taxqirlash va xo'rlashlarga duchor bo'ldilar. Qizil armiya jangchilarining anchagina qismi urushning boshlang'ich davrida asirga tushib qolgan edi. Ayrim ma'lumotlarga ko'ra asirga tushganlarning umumiy soni 6,2 mln kishini tashkil qilgan. Ulardan 4 mln kishi nemis konslagerlarida halok bo'lgan, 1 mln kishi turli «milliy» harbiy bo'linmalarga qo'shilgan, tirik qolgan 1 mln kishi yesa nemis lagerlarini sovet lagerlari bilan almashtirishga majbur bo'ldilar. Fashistlar tomonidan tuzilgan «milliy» bo'linmalar orasida o'zbek, turkman, qozoq, qirg'iz va qoraqalpoq harbiy asirlaridan tashkil topgan «Turkiston legioni» ham bor edi. Lekin ular orasida dushman tomoniga ongli ravishda o'tgan va fashistlarga faol yordamlashishga qaror qilganlar salmog'i unchalik ko'p yemas edi. Asosan, legionerlar frontga yuborishsa o'zimiz tomonga o'tib olamiz degan umid bilan yozilgan edilar.

Legionerlarga ijtimoiy siyosiy baho berish ham murakkabligicha qolmoqda. Bu masalani chuqur o'rganish va xolisona xulosa chiqarish tarixchi olimlar oldida turgan muhim vazifalarda biridir.

1945 yil Gitler Germaniyasiga qarshi olib borilgan urush g'alaba bilan yakunlandi. Urush maydonlarida o'zbekistonliklar to'kkan qon, yuz minglab berilgan qurbon bejiz ketmadi. Jahon fashizm vabosidan asrab qolindi.

Urush yillarida o'zbek ziyolilarining minglab namoyondalari frontga safarbar qilindi, mamlakat ichkarisida qolganlari o'zlarining fidokorona mehnatlari bilan fashistlar ustidan g'alaba qozonishga munosib hissa qo'shdilar.

Urushning birinchi kunlaridanoq O'zbekiston olimlari, oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlari professor o'qituvchilari xo'jalikni harbiy xizmatga ko'chirib uni front ehtiyojlariga bo'ysuntirish bilan bog'liq muammolarni hal qilishga kirishdilar. Bu boradagi ilmiy va tashkiliy ishlarni muvofiqlashtirish, ularga rahbarlik qilish sobiq SSSR FA ning O'zbekiston filiali va keyinroq, 1943 yil 4 noyabrda uning asosida tashkil yetilgan O'zbekiston Fanlar Akademiyasi zimmasiga tushdi. Bu akademiyaning birinchi prezidenti etib T.N. Qori-Niyoziy saylandi. Respublika olimlari faoliyatidagi asosiy yo'nalishlardan biri mudofaa ahamiyatiga ega bo'lgan mahalliy hom-ashyoni o'rganish va o'zlashtirish, yangi resurslarni izlab topish va ulardan foydalanish, korxonalar va dehqonchilik xo'jaliklariga amaliy ilmiy-texnikaviy yordam ko'rsatishdan iborat edi. Masalan, O'rta Osiyo Industrial instituti va SAGU xodimlari Angren ko'miridan, kauchukli o'simlik va alinutlardan faollik bilan foydalanish yuzasidan tadqiqot ishlari olib bordilar. Agrar iqtisodidagi institutlarning olimlari hosildorlikni oshirish va yangi qishloq xo'jalik yekinlarini joriy qilish, chorvachilik mahsulotlarini ko'paytirish usullarini

ishlab chiqdilar. Kimyogar olimlar kam uchraydigan materiallarning o'rnini bosuvchi va turli chiqindilardan qimmatbaho mahsulotlar ishlab chiqarish usullarini topdilar. Ishlab chiqarishni kengaytirish va hom ashyo manbalarini qidirib topish maqsadida geolog olimlar faqat 1943 yilning o'zida 35 yekspeditsiya tashkil qildilar. Matematika, fizika, mexanika, yenergetika olimlarning ilmiy izlanishlari metallni qayta ishlash, mashinasozlik va mudofaa sanoati boshqa tarmoqlarining rivojlanishini ta'minladi. O'zbekistonning ijtimoiy-gumanitar fanlari olimlari kommunistik mafkura doirasida bo'lsada fashizm mafkurasiga qarshi kurashga, gitlerchilarning bosqinchilik faoliyatini fosh qilishga, xalqimizning yuksak vatanparvarlik tuyg'ularini tarbiyalashga qaratilgan qator ilmiy-ommaviy asarlar yaratdilar.

XULOSA

O'zbekiston ikkinchi jahon urushida ulkan jasorat ko'rsatdi, nafaqat frontdagi askarlar, balki har bir fron ortidagi xalq o'zining halol mehnati bilan frontdagi askarlarga katta madad berdi desak, mubolag'a bo'lmaydi. Tom ma'noda ular ursh qahramonidirlar va biz ulardan minnatdor bo'lmog'imiz kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Markaziy osiyo xalqlari tarixi va xotirasida ikkinchi jahon urishi 1939-1945y.
2. Umarov, I. O. (2021). Harbiy tayyorgarlik o'quv markazida rezervdagi va zaxiradagi ofitserlarni tayyorlash: an'analari, innovatsiyalari, istiqbollari. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*.
3. Olimjonovich, U. I. (2022). Amir Temur's Golden Horse In 1391 Military March. *Zien Journal of Social Sciences and Humanities*.
4. Xalilovich, M. S. (2022). Sultan Jalaliddin Manguberdi's Struggle Against the Mongolia Invasion. *Zien Journal of Social Sciences and Humanities*, 5, 80-81.